

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

DETLEV PLEISS

Från krig till fred

De österbottniska fotknektarnas roliga år 1649

När fredskuriren från Münster och Osnabrück nådde fältmarskalk Carl Gustav Wrangel i Feuchtwangen den 28 oktober 1648 (*stylo novo*) stod den svenska huvudarmén i begrepp att marschera från Bayern till Böhmen. Wrangel reagerade utan glädje på fredsbudskapet. Han fortsatte arméns marsch ända till Nürnbergtrakten och stannade där för att invänta direktiv av tronföljaren generalissimus Karl Gustav (från och med 1654 kung Karl X Gustav). Denne stod med sin egen armé i begrepp att inta Praga vetus, alltså den delen av staden Prag som låg på högra stranden av floden Vltava. Han avbröt försöket och gav Wrangel order om att stanna kvar i Frankenlandet.

Att koncentrera en hel armé till ett så pass litet område var i längden ohållbart.¹ Bönderna flydde från landsbygden in i borgar och befästa städer, handelsbodarna stängde, bondgårdarna stod övergivna. Soldaterna var vana vid att bli betjänade, men nu måste de betjäna sig själva, och de tog hämnd för omaketen. ”Vi ger er en sista hälsning och smörjelse”, skrev en besviken trupp på en bondgårds innervägg innan de ödelade den.² Undantag fanns: finnarna i Grafenrheinfeld nöjde sig med det som fanns i förråden och levde flera veckor på rovor och surt öl.³ Kring mitten av november nådde de svenska generalerna sinsemellan enighet om hur deras trupper skulle vara förlagda ”ad interim” under två månader. I detta skede föll 31 ryttareregementen och 21 regementen fotfolk, därtill dragoner och artilleri, på den frankiska rikskretsens lott. Totalt handlade det om mer än 40 000 man beväpnat

-
1. För truppernas dislokation i detalj, se *Jahrbuch der Coburger Landesstiftung* 1998, s. 171 ff.
 2. F 1 Nr. 44, s. 475: ”den Laugengruß und die Letzte”, Stadtarchiv Nürnberg.
 3. Domkapitlets protokoll band 96, protokoll 12.1 och 19.1.1649, Staatsarchiv Würzburg.

folk. Trossens numerär går inte att fastställa exakt men vanligtvis var den lika stor som truppen.

Planeringen av den svenska demobiliseringen inleddes i Stockholm redan i april 1647. Den skulle stegvis ske mot norr och parallellt med att de kejserliga trupperna drogs tillbaka. Det gällde att inte förhastasig utan ha kvar en tillräcklig styrka för att inte locka motparten till att ta till vapen på nytt och garantera att samtliga fredsvillkor förverkligades. Om de utländska legosoldaterna inte fick ut sina löner såsom de förväntade sig, låg det i alla parterers intresse att det fanns stridsdugliga soldater som kunde användas för att förhindra anarki.⁴

Den frankiska rikskretsens medlemmar var församlade i Bamberg alltsedan den 16 november 1648 för att överlägga om de praktiska följderna av fredsslutet. Men mot det svenska generalitetets vilja kunde ingenting uträttas. Den 17 december anlände Wrangel personligen med en färdig plan över vilka trupper som för längre tid skulle inlogeras i Frankenlandet och över namnen på deras överstar. Numerären hade nu krympt till 108 kompanier till fot och 35 kompanier till häst. Ett regemente bestod i normalfall av 9 kompanier. Huvuddelen av den svenska fältarmén förlades i andra rikskretsar. Av tyska rikets tio kretsar var det bara Bayern, Österrike och Burgund som inte besvärades med inkvartering av svenskt krigsfolk. I stället för i den würzburgiska lantstaden Kitzingen förlade Wrangel sin armés generalstab till den självständiga (”Freie Reichsstadt”) staden Schweinfurt. Två regementen finskt fotfolk förflyttades från Franken till Sachsen, det karelska kavalleriregementet till Westfalen. Kvar på Würzburgs territorium blev fotsoldaterna från Bottniska vikens östra strand, det vill säga Österbottens län.⁵ Soldaterna var beväpnade men tilläts inte använda sina vapen. De levde i väntan på hemtransport fördelade en och en eller i små grupper mitt ibland den bofasta befolkningen som härbärgerade och bekostade, i vissa fall också remonterade dem. För de österbottniska soldaterna var det ett liv som avvek från den normala soldattillvaron⁶, och detta tas här upp till granskning.

4. Lars Ericson Wolke, Göran Larsson & Nils Erik Villstrand, *Trettioåriga kriget. Europa i brand 1618–1648* (Lund 2006), s. 358–360.

5. För en regementshistorik se C–B. J. Petander, ’Kungliga Österbottens infanteriregemente i trettioåriga kriget’, *Österbotten. Årsbok utgiven av Svensk-Österbottniska Samfundet 1967* (Vasa 1967), s. 7–166.

6. Om mötet mellan soldater från Finland och tysk lokalbefolkning under trettioåriga

Österbottningarnas inlogering i byarna mellan Schweinfurt och Würzburg förde dem till en trakt som Erik Dahlberg, då ännu inte greve utan en 24-årig lantmätare, kallade för ”öfver de måtton lustig [...] idel Wijnberg, Åker och äng, planterade med fruktbare träd, som Mandlar, Apricosor, Pfersiger, Plommon, Äppl, Körsbär och Pärön”. När tronföljaren Karl Gustav tillsammans med furstar, generaler och överstar i hundratal färdades för att avlägga en fyra dagar lång visit hos fursten i Würzburg måste de längs vägen inkvarterade musketörerna ha sett detta ståtliga följe där också Dahlberg ingick. Alla höga her-rar och officerare blev ”hos de förnembste borgare inquarterade och mycket väl fågnade och tracterade”, österbottningarnas nya överste Nils Bååt i hovet ’Zum Kaulenberg’. Lantmätaren Dahlberg angav distan-sen mellan Schweinfurt och Würzburg till 5 mil och anmärker inte utan en nypa stolthet, att ”efter [att vi] tagit vänligt afsked kommo vi samma afton, ehuru väl vi hade vin i sporerne, som man pläger säga, sent till Schweinfurt igen”.⁷

Österbottningarna i Sveriges ”tyska krig”⁸

Dessa svenska soldater från Österbotten hade inte anlant till Pommern tillsammans med kung Gustav II Adolf 1630, utan ett år senare tillsam-mans med drottning Maria Eleonora. Största delen av tiden hade de tjänstgjort som garnisonstrupper i städerna vid östersjökusten, från Wismar till Stettin, där ockupationsmakten höll på disciplin och spar-samhet. Först 1648 förde Carl Gustav Wrangel över dem till fältarmén inför fälttåget mot Bayern. När dessa fotsoldater kom fram till trak-

kriget, se Detlev Pleiss, *Bodenständige Bevölkerung und fremdes Kriegsvolk. Finnen in deutschen Quartieren 1630–1650* (Åbo 2017); Om övergången från krig till fred som fredskris i och med fredsslutet 1648, se Petri Karonen, ’Konsten att vinna ett krig – och att förlora ett annat. Fredens kriser efter trettioåriga kriget och stora nordiska kriget’, Christer Kuvaja & Ann-Catrin Östman (red), *Svärdet, ordet och pennan – kring människa, makt och rum i nordisk historia*, Skrifter utgivna av Historiska Samfundet i Åbo XII (Åbo 2012), s. 189–209.

7. (Erik Dahlbergs dagbok), vol. X 257 fol. 31, ingen exakt datering, Uppsala universi-tetsbibliotek; Rådsprotokollen i Stadtarchiv Würzburg talar om ett besök av tron-följaren med stort följe den 22–25 januari 1649 och om ett annat omkring den 13 april; Ratsakte 1782 i Stadtarchiv Würzburg anger gästernas logier och antalet hästar de förde med sig.
8. Den officiella av Axel Oxenstierna sanktionerade benämningen ingår i titeln på Bogislav von Chemnitz beställningsverk *Der Kgl.Schwedische in Teutschland geführte Krieg* (Bd. 1 Stettin 1648, Bd. 2 Stettin 1653).

terna söder om Mainfloden hade de bara begränsad erfarenhet i sådana essentiella krigskonster som att ta byte eller pressa fram pengar.

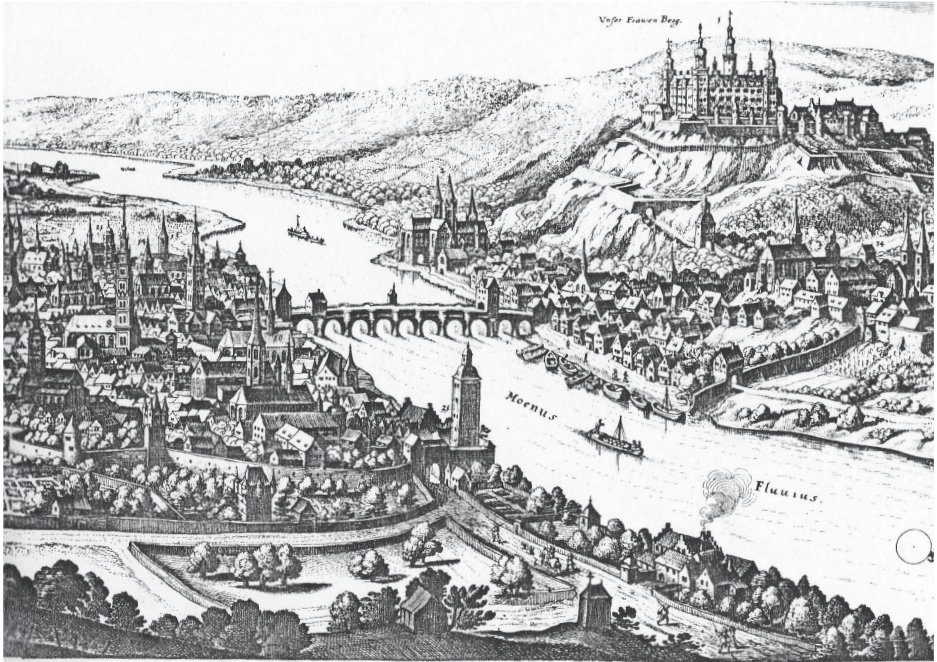
Som Österbottens regementes överste verkade 1646–1648 skotten Herbert Glattstein (Gladstone) och från 1649 till 1659 Nils Bååt från Småland. Regementets styrka i Tyskland och efter hemförlovningen 1648–1649 framgår av tabell 1.

Tabell 1. Österbottens regementes kompanier i Tyskland och Finland 1648–1649.

Kompani	Hemorter	Styrkan mönstrad:		
		Dinkelsbühl 10.4.1648	Wismar 17–22.10. 1648	Helsingfors november 1649
Överste H. Glattstein/ Överste Nils Bååt	Pedersöre	86	74	91
Överstelöjtnant Anders Munck	Korsholm, Lillkyro Oravais, Malax Lappfjärd	96	87	93
Major Gerhard Schrouwe	Nykarleby, Vörå, Kemi	83	68	92
Kvartersmästare Israel Nykirk	Uleåborg, Salo, Limingo, Kajana Karlö	87	70	88
Kapten Johan Enequist	Lochteå, Kalajoki	84	67	85
Kapten Johann Bubb	Kalajoki, Pyhäjoki	97	68	90
Röderskiöld	Salo			
Kapten Peer Andersson	Kemi, Ijo, Uleåborg	87	72	68
Kapten Anders Andersson	Storkyro, Lappo, Laihela, Ilmola	96	74	93
Regementet totalt		716	580	700

Anmärkning: I Dinkelsbühl räknades ”passevolanterna” (mönsterdrängar) med. I Wismar räknades styrkan flera gånger innan satisfaktionen utbetalades. I Helsingfors inbegreps ”prima plana” (stabspersonal).

Källor: För Dinkelsbühl, se Krigskollegii arkiv, avlöningslistor, Krigsarkivet Stockholm 1648. För Wismar, se Krigsarkivet Stockholm, rullor 1649 volym 17. För Helsingfors, se Finska Cameralia 43, Riksarkivet Stockholm.

Würzburg. Matthäus Merians kopparstick från 1632. Bebyggelsen oförändrad fram till 1649.

En förteckning över de 209 man som hade blivit efter på marschen från Östersjön mot Bayern uppgjordes i Göppingen i Schwabenlandet den 30 april 1648. Då låg 96 av dem i Minden/Westfalen (staden var i svenska händer alltsedan 1636), 28 i Windsheim/Franken (återerövrade av Wrangel den 3 mars 1648), 15 i Schweinfurt (i svenska händer alltsedan 1647), 11 i Wemding och 8 i Dinkelsbühl.⁹

Regementets fredstidsförläggning i Franken 1649

Exakta uppgifter om förläggningsorterna, de inkvarterades antal och om deras uppförande som ”soldater i fred” finns enbart i dokument från krigsåren i Ebrachs klostrets arkiv. Av Würzburgs arkivs lokala årsräkenskaper förkom de flesta i andra världskrigets slutskede, men de som finns kvar innehåller de kostnader som österbottningarnas inkvartering förorsakade. Dessutom infördes vid krigsslutet en högre avgift på det vin och öl som förtärdes i värdshuset. Dessa ”Umgeld”-räken-

9. E 8569 (C. G. Wrangels fältarkiv, ofolierad), Riksarkivet Stockholm.

skaper uppgjordes by för by och insändes varje kvartal till biskopens administration i Würzburg. Av dem framgår att vin- och ölkonsumtionen sköt i höjden när österbottningarna anlände, för att sedan gå tillbaka till den gamla nivån när österbottningarna gett sig av. Enstaka uppgifter om deras inkvartering påträffades också i biskopens privata korrespondens och i de höga klerikala kollegiernas – framför allt domkapitlets – protokollböcker. Utgående från dessa arkivalier kan följande förläggingsorter fastslås (här i alfabetisk ordning):

- Abtswind (2 gemena och 1 korporal), Aletzhaim (2 gemena), Aschfeld (2 gemena), Astheim, Aub (40 gemena i staden och socknen).
- Bibergau (ett helt kompani i tre veckor september 1649), Biebelried, Birkach (3 gemena), Bischwind, Breitbach (2 gemena), Brunnstadt (3 gemena och 1 fältväbel), Buch (1 gemen), Burgwindheim (1 förare och 1 korporal).
- Dettelbach (kapten Nykirk och 11–21 man).
- Eckartshausen, Eibelstadt (kapten Röderskiöld med 6 dagsransoner), Essleben, Estenfeld, Etleben, Eussenheim.
- Frickenhausen am Main, Füttersee.
- Geesdorf (1 gemen), Gerolzhofen (1/2 kompani), Geussfeld (1 gemen), Grafenrheinfeld, Gressingen (3 gemena och 1 furir), Groß-Langheim (1 gemen).
- Hardheim, Herlheim (2 korpraler, 1 trumslagare, 5 gemena), Herrnsdorf (8–10 man), Höchberg (5 gemena), Hoff (1 gemen), Hüttenheim (3 gemena).
- Iphofen (i början 3 gemena, från och med mars månad 6 gemena, i september ett helt kompani).
- Kappel (1 gemen), Kirchberg, Kitzingen (överstelöjtnantens kompanistab), Klein-Ochsenfurt, Koppenwind (1 gemen), Kötsch (2 gemena).
- Lengfeld (1 gemen).
- Mainberg, Mainstockheim (1 gemen, 1 trumslagare, 1 fältväbel, i september ett helt kompani), Marktbibart, Michelberg (1), Mönchsondheim (5 gemena, 1 korporal, i september ett helt kompani), Mönchstockheim (2 gemena).

- Oberschwappach (5 gemena, 1 korpral), Oberschwarzach, Oberspiesheim (2 gemena).
- Randersacker, Repperndorf (tidvis 1/2 kompani), Retzstadt (2 gemena).
- Sambach (1 gemen), Schernau, Schleerieth, Schraudenbach, Schlüsselfeld (major Schrouwe, 2 betjänter och 23 man), Schmerl (2 gemena), Schweinberg, Siegendorf (2 gemena), Sulzdorf, Sulzheim by (1 löjtnant, 2 man), Sulzheim socken (24–25 man).
- Tiefenstockheim (1 gemen), Theilheim ob Randersacker, Thüngersheim (8 gemena), Tugendorf (1 gemen).
- Untereisenheim (kapten Peer Andersson), Unterpleichfeld (7 gemena), Unterspiesheim (4 gemena), Untersteinach (1 gemen).
- Veitshöchheim (7 gemena), Vögnitz.
- Werneck-socken (1/2 kompani), Weyer (1 fänrik, 1–3 man), Willanzheim (1 löjtnant, 1 korpral, 3 man), Wolfsbach (2 gemena).
- Zeubelried.

De tjugotvå man som först under mars månad kom från skansen vid Rain am Lech till Würzburg, fördelades av biskopen på följande sätt:

- Tre till Gerolzhofen, en till Oberschwarzach (överstens kompani).
- Tre till Iphofen, en var till Großlangheim, Marktbibart och Schlüsselfeld (majorens kompani).
- Tre till Werneck, två till Dettelbach, en till Astheim och Estenfeld (kvartermästarens kompani).
- Sex man till kloster Ebrach (kapten Petter Anderssons kompani).¹⁰

Ytterligare sjutton orter, från Acholshausen till Versbach, torde ha haft österbottnisk inkvartering, dock saknas säkra belägg. Halva kapten Röderskiölds kompani som först låg i Hardheim och Schweinsberg långt väster om Würzburg omkvarterades under april månad till domkapitlets byar vid Mainfloden.

10. D 9 Nr 226, Förordning 26.3.1649, Bayrisches Staatsarchiv Würzburg.

Överstelöjtnant Anders Munck bodde i Kitzingen med sin hustru och regementets 'prima plana'.

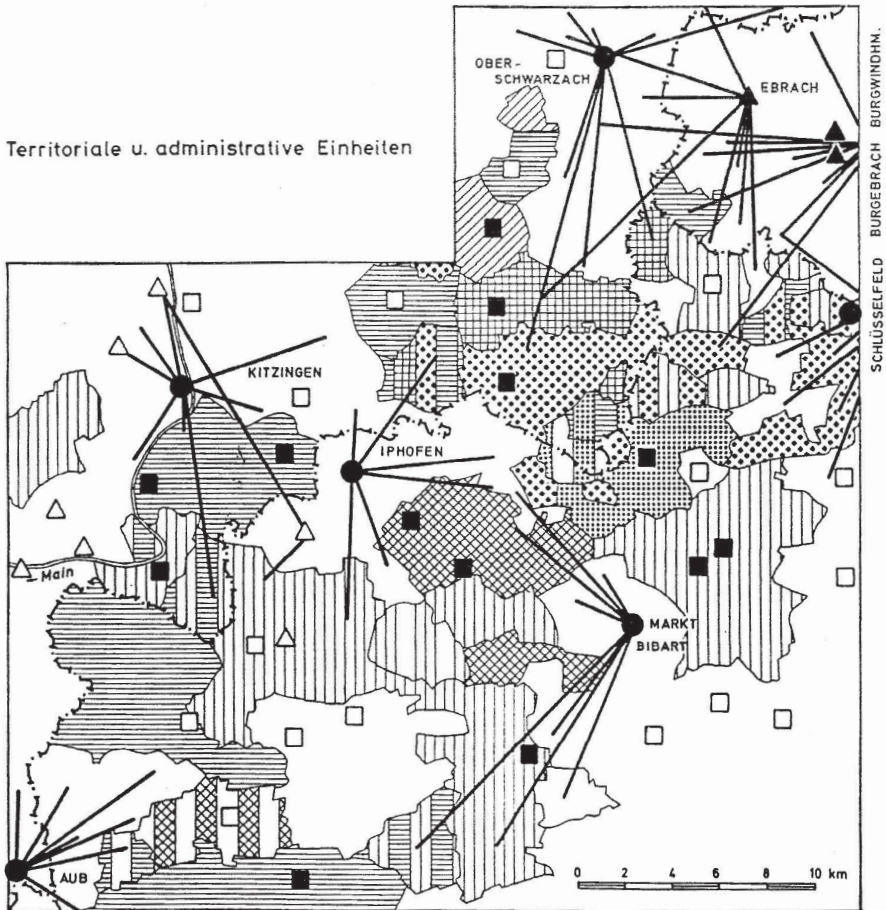
Eftersom regementets nya överste Nils Bååt mestadels uppehöll sig i närheten av generalissimus Karl Gustav i Nürnberg, förde överstelöjtnant Anders Munck de facto befälet. Kompaniernas chefer och deras stabspersonal (prima plana) låg på följande orter:

- Anders Munck, överstelöjtnant: Kitzingen.
- Gerhard von Schrouwe, major: Schlüsselfeld.
- Israel Nykirk, kvartermästare: Dettelbach.
- Johan Enequist, kapten: Aub.
- Jöns Bubb Röderskiöld, kapten: Eibelstadt.
- Peer Andersson, kapten: Unter-Eisenheim.

Beträffande kapten Anders Andersson och hans kompani saknas det säkra belägg. Åtskilligt tyder på att Münnerstadt var kompaniets huvudort.

Soldaternas sysselsättning

För fem würzburgska byar finns dryckesskatteräkenskaperna från åren 1648–1650 bevarade. Av dem ser vi hur värdshusens vin- och ölförsäljning tilltog kraftigt efter österbottningarnas ankomst. Dessa soldater nöjde sig alltså inte med de 2–3 liter öl eller vin som de fick som dagsranson i sina huskvarter hos någon bonde, utan förtärde dessutom öl eller vin i byns värdshus. Finansiellt var det inget problem, ty en gemen fick förutom fri logi och kost också kontanta pengar utbetalda av byn där han låg. Dessa kvarterspengar (*Quartiergeld*) utgjorde fem-

ton *Pfennig* dagligen i Nürnbergtrakten eller nio *Batzen* per vecka i Würzburgtrakten, vilket är nästan samma summa.¹¹ Det räckte i alla fall för att dagligen kosta på sig 1–2 liter utöver den mängd som den svenska kammarordningen föreskrev.¹²

Det fanns dessutom ett för soldaterna välkommet sätt att äta och dricka gott gratis. Det här förutsatte att de kunde visa upp en befallning eller skriven order av en officer. Sådana så kallade *Preßzehrungs*-order gavs när en by eller en enskild borgare i en stad blivit efter med betalningen av sin andel i de extraordinära krigsskatterna såsom kontribution, pengar för generalstaben eller *satisfactio militiae suecicae* som uttogs i Franken under namnet *Friedensgelder*. Enbart Wrangels generalstab som var inlogerad i Schweinfurt innebar under de första 20 månaderna av fred utgifter om 30 000 riksdaler för Würzburg.¹³

Proceduren var enkel: soldaterna visade upp sin order och slog sig ner i ett värdshus eller i den betalningsskyldige borgarens hem och krävde *vollauf*, det vill säga servering av mat och dryck ända fram till dess att pengarna för den obetalda skatten låg på bordet.¹⁴ Inkassoförfarandet visade sig vara så effektivt att vissa städers styresmän började använda sig av svenska soldater också för egna ändamål, det vill säga för indrivning av vanliga skatter. Den vanliga beskattningen av under-

-
11. Efter det att ”kipper- och wipper-oväsendet” hade avslöjats och stoppats i början av 1620-talet förblev myntens värden i Würzburgregionen rätt så stabilt fram till 1650-talet. En riksdaler ”i specie”, det vill säga som präglad silvermynt, svarade mot: 1 ¼ *Gulden* eller 4–5 *Kopfstücke* eller 18–20 *Batzen* eller 40 *Schillinge* eller 100 *Kreuzer* eller 240 *Pfennige*. Det minsta präglade myntet hette *Heller* (*Albus*, *Weißpfennig*) och var värt en halv *Pfennig*. Den svenska kopparbaserade riksdalerns värde gentemot den silverbaserade riksdalern sjönk snabbt: från 1624 till 1632 till hälften, fram till 1640 till en fjärdedel. Kung Gustav II Adolfs försök att få de kopparmynt som präglats 1631 och 1632 i Sverige i omlopp på den tyska sidan lyckades inte i Franken. Se Sylvi Möller, *Suomen tapulikaupunkien valtaporvaristo ja sen kaupankäyntimenetelmät 1600-luvun alkupuoliskolla* (Helsinki 1954), s. 151 ff, 222, 238, 295; Petter Thorwöste betalade med 1350 daler kopparmynt en skuldsedel från Stralsund på över 360 riksdaler. Forbus 1:1, Åbo 6.6.1640, De la Gardieska arkivet i Lund.
 12. Ölet utskänktes i keramiska kannor och såldes i mått (*Maß*) som rymde 1–2 liter. De lokala måtten skilde sig mycket från varandra. Försök från svenska arméns sida att för- enhetliga måtten gick i stöpet. Ölpriset per mått låg sommaren 1649 i österbottningarnas kvartersorter kring 8 *Pfennig*. Ett mått vin såldes för 1 *Batzen* eller för 2 *Schillinge* här, för 21–24 *Weißpfennige* där. Vinpriset låg alltså överallt på nivån 12 *Pfennig*.
 13. Ratsakte 171, Stadtarchiv Würzburg.
 14. Exempel från en stad: Rådsprotokoll 14.4.1649 och A 080/1–2, Dettelbach, Stadtarchiv. Ett exempel från en by: Aschfeld, Byns föreständares räkning 1648/49, R 2720, Bayrisches Staatsarchiv Würzburg.

såtarna fortsatte ju oförminskad. Under de första åren av fred slukade de krigsrelaterade finansiella kostnaderna 80 procent av till exempel staden Rothenburgs årsinkomster.

Brist på sysselsättning och skålande dagarna i ända ledde till dåligt beteende här och där. Om handgemäng mellan soldater och andra gäster, mellan soldater och deras husvärdar och mellan soldater och byns föreståndare (*Dorfmeister*) berättas det från Eibelstadt, Gerolzhofen, Ebrach, Sulzheim och Dettelbach. I Großenbirkach sköts ett småbarn tidigt på morgonen av en bakfull soldat som inte ostörd fick sova ut.¹⁵

Alkoholen spelade ingen roll i de konflikter som uppstod kring officerarnas hästar. Fastän officerarna fick foder, också havre, eller pengar för inköp av foder, släppte de ut sina hästar på byarnas betesallmänningar så snart det nya gräset började spira. I Kitzingen betalade rådet skadepenningar för detta åt sina egna borgare. I Eibelstadt var det kapten Jöns Bubb Röderskiöld som på samma sätt retade invånarna, även om han till och med fick mer havre åt hästarna än vad den svenska kammarrordningen krävde. Bubb framträder bland de österbottniska officerarna som den mest uppfinningsrika när det gällde att utverka sådana fördelar som en egen båt, husgeråd, extraordinarie bränsle, penninggåvor för sin fru och för besökande släktingar, privata transporter och till och med en gottgörelse i form av en extra månatlig ranson vin om en halv ”Eimer” (cirka 75 liter) som ersättning för användningen av egen medförd säng.¹⁶

Också kvartermästare Israel Nykirk, som låg i Dettelbach, var en verklig vinvän. Han fick till sin dotters bröllop två *Eimer* (ca 150 liter) av den dåförtiden berömda skördeårgången 1644. Ytterligare fyra *Eimer* förärade den lilla staden honom personligen och såg dessutom till att han inte led brist på vin under de tre septemberveckor han låg i byn Bibergau, mellan Würzburg och Kitzingen, med sitt kompani i väntan på den slutliga avmarschorden.¹⁷

15. Händelserna i detalj med källuppgifter finns i *Faravid* 22–23 (Rovaniemi 1999), s. 205–208. Om barnmordet berättar Ebrachs abbot i ett brev till överstelöjtnant Munck den 22 april 1649, Bayrisches Staatsarchiv Würzburg, D 9 Nr 226-II.

16. Kontributionsräkenskaper av Johann Gabriel Vornberger (1647–1649), Johann Wessel (1648–1649) och Christian Redel (från och med 1.1.1649), Stadtarchiv Eibelstadt.

17. A 080/1–2, Kontributionsmanual 1649, Stadtarchiv Dettelbach.

Enligt vad Aubs würzburgiska ämbetsman skrev i februari 1649 till sin brandenburg-ansbachiska ämbetsbroder i grannstaden Uffenheim tycks inga konflikter ha förekommit i småstaden Aub där fotsoldaterna från Lochteå och Kalajoki under kapten Johan Enequist låg inkvarterade. Denna vittnesberättelse förtjänar att bli återgiven i sin ursprungliga ordalydelse:

Was die Soldaten allhier anlangt zu Aub, so liegt ein Capitain von dem Obersten Glatshstein allhier mit etlich 40 Mann, lautter Schweden und Finen. Und hat der Herr Capitain des Monat lang vor sich Servies und Alles miteinander 48 Reichstaler und 12 Batzen, aber Holz, Heu und Stroh müssen sie ihm dazu geben. Vor seine Pferd aber nicht mehr als was seine Ordinanz ausweist. Wobei er gar wohl zufrieden und ein Mehrers nicht begehrt. Was die gemeinen Soldaten anlangt, so haben sie im Städtlein Aub des Monat lang 2 Taler und jeden Tag 3 Pfund Brot, oder aber des Monat lang 3 Reichstaler und kein Brot vor Alles und Alles; wobei sie sich betragen und gar kein Klag bei Einem und Andern isch, auch nichts weiters begehren.¹⁸

De gemena eller deras husvärdar kunde alltså välja mellan husmanskost och gatukök. Den som valde tre riksdaler i stället för två riksdaler och ”bröd” kunde för skillnaden köpa sig ungefär tre *Pfund* bröd¹⁹ per dag (1 riksdaler = 240 Pfennig) – eller avstå från brödet och köpa något annat. Brevet handlar i huvudsak om ämbetsmannens utsago att både kompanichefen och de gemena soldaterna var väl tillfreds med penningtilldelningen och kosthållet och att inga klagomål förekom. Den skillnad mellan svenskar och finnar som brevskrivaren gör berodde antagligen på att österbottningarna talade två olika språk.

Frestelser

Ett oskick som inte så få soldater ägnade sig åt under den fredstida inkvarteringen kunde man ha förutsett. De tog nämligen emot pengarna för kosten, spenderade dem för något annat ändamål och slog sig sedan ändå ner vid husvärdens bord. Skriftliga besvär kom från Ebrach och från Schlüsselfeld.²⁰ Men kan man förebrå dem för att de inte motstod frestelsen? Något annat än intagandet av måltiderna stod

18. Ansbacher Kriegsakten Nr 75 f. 222, Georg Kellers brev från Aub 17.2.1649, Staatsarchiv Nürnberg.

19. Brödet kostade 1649 i Franken 2½–3 Pfennig per pund. Limporna formades så att de vägde 6–10 pund (3–5 kilogram) per styck.

20. Schönbornsches Korrespondenzarchiv, Johann Philipp Nr. 29; eodem loco, Ebrachische Kriegsakten D 9, Nr 223, Bayrisches Staatsarchiv Würzburg.

ju inte på de sysslösa musketörernas dagordning: inga vakturer, inget skansarbete och allra minst skjutövningar – bortsett från salutskott på katolska festdagar. De lutherska krigarna fick under dessa månader åse och uppleva hur det ”påviska avguderiet” i form av broderade fanor, dyrbara mäsdukar, ciborier,²¹ monstranser, vigvatten och annat katolskt tillhör på nytt togs i bruk. Processioner och vallfärder fick de inte störa. En och annan drog till och med sitt strå till stacken och finansierade ett vaxljus.²²

Det fanns inte många tillfällen till betalt arbete för de objudna gästerna. Bara från en by berättas det att en soldat fick i uppdrag att bevaka de nästan mogna druvorna på vinbergen. Men från den 15 till 19 september lade sig nattfrost i Mairdalen och dämpade skördeförhoppningarna.

En österbottning som längtade efter omväxling i sin långtråkiga, överksammas, ofta ensamma tillvaro kunde lätt komma på tanken att göra ett besök hos en annan soldat. Men vägen kunde bli lång eftersom Würzburgs territorium inte var slutet utan uppblandat med områden som lydde under andra territorialherrar, såsom Bamberg, Brandenburg, Castell, Limpurg och Schwarzenberg. På deras områden låg andra regementen inkvarterade. Om exempelvis den ensamme österbottningen i Tiefenstockheim ville tömma en bägare med någon annan österbottning fick han lov att vandra flera timmar över berg och dal ända till Hüttenheim eller Iphofen. Källorna informerar om hur vissa av de inkvarterade knektarna vandrade över långa avstånd, till exempel femton svenska mil mellan Schweinfurt och Erfurt. När sedan avmarschordern kom fick kvartersorterna sända bud med en uppmaning om att deras inkvarterade gäster snabbt skulle återvända.²³

Officerare och underofficerare kunde år 1649 redan ägna sig åt familjeliv. När deras fruar besökte varandra kunde de använda sig av båttrafiken mellan Eibelstadt, Kitzingen och Unter-Eisenheim.

21. Förvaringskärl för nattvardsbröd.

22. Detlev Pleiss, ”Olla Vain” oder ein Schwede tut nichts’, *Frankenland, Zeitschrift für Fränkische Landeskunde und Kulturpflege* 5 (Würzburg 1998), s. 309–312.

23. A 080/1-2 (Kontributionsmanual 1649, budbärlön i september), Stadtarchiv Dettelbach.

STRASSEN IM ÖSTLICHEN MAINFRANKEN UM 1600

Vägnätet i Mainfranken omkring 1600.

Avmarsch och hemfärd

Uppbrottet skulle egentligen ske i början av september, men fördröjdes av kejsarens försök att inte godkänna den av generalissimus Karl Gustav och Octavio Piccolomini i Nürnberg framförhandlade överenskommelsen om truppersnas avtåg (*Interimsrezessen*). Under väntetiden låg österbottningarna inkvarterade tre veckor mycket trångt i byarna omkring Kitzingen. I Iphofen måste en del av dem nöja sig med sovplatser i husruiner, utan att som vanligt bli betjänade av husfolket. Den 22 september började äntligen marschen norrut:

- 22.9/2.10 1649 Kitzingen–Oberpleichfeld.
 23.9/3.10 Oberpleichfeld–Oberwerrn. Paus för mat i Etleben.
 24.9/4.10 Műnnerstadt–Heustreu.
 25.9/5.10 Meiningen. Här håller översten och kvartermästaren matrast.
 26.9/6.10 Schmalkalden. Nattkvarter i Floh och Schnellbach.
 27.9/7.10 Över Thüringerbergen till Tambach.
 28.9/8.10 Rastdag. En del dröjer kvar i Heustreu i tre marschdagar.²⁴
 29.9/9.10 Tonna.

Marschkolonnerna fortsatte mot Gotha. Överste Bååt anlände den 29 september till Erfurt.²⁵

De snabbaste kompanierna tillryggalade hela vägen från Mainfloden till Östersjön (50 mil fågelvägen) på 25 dygn. I Wismar mönstrades krigarna ännu flera gånger, tills antalet skeppspassagerare och antalet mottagare av satisfaktionspengar (8 riksdaler för en gemen fotknekt) klarnade. Antalet steg till 700 soldater från 8 kompanier, men 1 000 personer tilläts att gå till skepps. Vilka personer handlade det om: hustrur, tjänstefolk?²⁶

24. R 591 (Kontributionsräkenskap 1649/50), Stadtarchiv Neustadt/Saale.

25. WW-II Nr. 95, Thüringisches Staatsarchiv Gotha.

26. Rullor 1649 vol.17, Krigsarkivet, Stockholm; Krigskollegii arkiv, avlöningslistor 1649 och 1650, Krigsarkivet, Stockholm; Germanica 16 fol. 578 (kamreraren Geerd Anton Rehnskiölds brev till drottning Christina dd Hamburg 20/30.9. 1649), Riksarkivet, Stockholm; Oxenstierna-samlingen E 810 (Till den 15.11.1649 överskeppade), Riksarkivet, Stockholm; Om kvinnor och barn i fält under tidigmodern tid se Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält 1550–1850* (Möklinta & Hedemora 2008). Noteras kan att Rehnskiölds uppgifter om antal soldater inte överensstämmer med de antal mönsterskrivarna angett i rullorna, se tabell 1.

Münnerstadt. I detta värdshus tog överste Nils Bååt in på hemmarschens tredje dag (4 oktober). Manskpet fick vänta utanför stadsmuren och förtärde åtta ämbar (600 liter) öl.

Överste Nils Bååt tog den 8 november med sitt nionde kompani – som inte existerade i Sveriges arméorganisation, men nog som kostnadsfaktor i Tyskland – samma väg via Kitzingen norrut. Denna gång gav han order om 28 dragdjur utöver sina egna transporthästar för att få sitt bagage över bergen.

Sex soldater från Österbotten fick sin grav i Frankenlandet anno 1649. Bara en av dem ljöt en våldsam död: fänriken i kapten Anders Anderssons kompani knivskars av sin egen löjtnant. Gärningsmannen flydde.

Efter regementets avmarsch följde ännu ett satyrspel. I Kitzingen infann sig två gemena som hade efterlämnats i Bayern. Åt dem gavs inga pengar, inga kvarter heller, utan bara allmosor.²⁷ De fortsatte på egen hand hemåt. En av dem, ”Sigfrid Jönsson von des Herrn Obristen Glatsteins Regiment” fick i Erfurt sin satisfaktion om åtta riksdaler utbetald – detta efter 33 år av krig i svenska kronans tjänst i Livland, Preussen och Tyskland.²⁸ Hemma i Österbotten öppnade sig ingen väg tillbaka in i ordnade förhållanden för honom utan han strök omkring i skogen som ett skyggt djur. Krigskollegiet i Stockholm fick vetskap om saken och befallde ämbetsmännen i Österbotten att låta honom vara i fred.²⁹

De sista ”Schweden” i Franken

För bönderna och borgarna i Franken innebar österbottningarnas avmarsch ingen lättnad i inkvarteringsbördan. Tvärtom: byn Albertshofen vid Kitzingen förtäljer att österbottningarna åt tillsammans med bönderna och kostade byn per man och dag bara en Batzen, medan de genast efterföljande *deutsche Schweden* kostade fyra Batzen, eftersom dessa soldater inte höll till godo med husmanskost.³⁰ Sedan övertog Carl Gustav Wrangels livregemente, ett multinationellt förband under överstelöjtnant Statius Görtz, de ledigblivna platserna för det sista tio månaderna. Detta regemente räknade inte lika många soldater som det österbottniska. Men det medförde så många fruar, barn och betjänter att abboten i Ebrachs kloster beklagade de större kostnaderna i ett brev till Würzburg.³¹ Svaret som han fick av furstbiskopens finansförvaltare avslöjar hur främmande hovet i huvudstaden var för livet på landsbygden. Biskopens förvaltare upplyste nämligen abboten om att det inte förelåg någon skyldighet att livnära soldaternas kvinnor och barn. Staden Würzburg hade sedan 1635 inte upplevt främmande soldater inom sina murar, och tydligen hade man där inte längre någon

27. Allmoseräkenskaper, infört 20.10.1649, Stadtarchiv Kitzingen.

28. Militäreräkningar 1649, vol. 816, kvitto nr 16, Krigsarkivet, Stockholm.

29. Krigskollegii registratur 6. september 1652 enligt C-B. J. Petander, Krigsarkivet Stockholm. 'Anteckningar om Kungliga Österbottens infanteriregemente 1650–1660', Österbotten. Årsbok utgiven av Svensk-Österbottniska Samfundet 1968 (Vasa 1968), s. 110–272, här s. 242.

30. Gebrechenamt II FG 955, brev 5.12.1649: ”nicht vor gut genommen haben, sondern Fleisch, Fisch, Hering und Wein genug schaffen müssen”, Staatsarchiv Würzburg.

31. Ebracher Kriegsakten D 9 nr 225, 31.10.1649, Bayerisches Staatsarchiv Würzburg.

uppfattning om vad som hände ifall man vägrade att betala underhåll till inkvarterade soldaters kvinnor och barn.

Carl Gustav Wrangels regemente lämnade de mainfrankiska kvarteren i juli 1650 och tågade norrut på samma väg över bergen som Gustav II Adolf år 1631 hade kommit: Schleusingen, Ilmenau, Arnstadt. De allra sista ”svenskarna” kom söderifrån i augusti 1650. Det var kärnmanskapet av de fyra regementen som hade haft sina fredstidskvarter i Schwabenlandet. Deras överstar hette Petter Andersson, d’Avancour, Bülow och Jordan. En del av soldaterna gjorde myteri på marschen mellan Aub och Ochsenfurt nära Würzburg. De tog sina lönepengar (ur regementskassan) och avdankade sig själva. Deras generallöjtnant Robert Douglas låg sjuk i Neustadt vid Saalefloden. De allra sista borttågande ”svenskarna” noterades i september 1650 vid Kitzingen och vid Neustadt.³²

32. Räkenskaper, nr 8247 (Kloster Kitzingen 1650); Stadtarchiv Neustadt/Saale, R 592 (Kontributionsräkenskaper 1650/51), Bayrisches Staatsarchiv Würzburg.